

ΜΕΡΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

ΤΖ. ΚΑΒΟΥΝΙΔΗ

Η μελέτη της ιστορίας της οικογένειας στη Δυτική Ευρώπη ανθεί τις τελευταίες δεκαετίες αλλά δυστυχώς στην Ελλάδα σχεδόν δεν έχει αρχίσει. Και όμως διαβάζουμε συνέχεια άρθρα τόσο σε μαζικά όσο και σε επιστημονικά έντυπα, που μιλάνε για τις αλλαγές που έχει υποστεί η ελληνική οικογένεια πρόσφατα. Για παράδειγμα, μεταξύ των αλλαγών που (σχεδόν πάντα) αυθαίρετα αναφέρονται είναι και το ότι υπήρχε μια διευρυμένη οικογένεια που έχει αντικατασταθεί από την πυρηνική οικογένεια. Έτσι, για να μάθουμε πώς ήταν πράγματι παλιότερα η οικογένεια στην Ελλάδα, αλλά και για να κατανοήσουμε καλύτερα τη σημερινή ελληνική κοινωνία, είναι πολύ θετική η εμφάνιση ιστορικών εργασιών που ασχολούνται με την οικογένεια.

Όμως, η ιστορική μελέτη της οικογένειας εγκυμονεί πολλούς κινδύνους. Από τα πρώτα και μεγαλύτερα προβλήματα είναι η επιρροή που εξασκεί πάνω μας η ιδεολογία για τη φυσικότητα της οικογένειας και της ανθρώπινης αναπαραγωγής. Στην ιδεολογία της δικής μας κοινωνίας (και, πιθανώς, της κάθε κοινωνίας) η οικογένεια και η ανθρώπινη αναπαραγωγή στις συγκεκριμένες τους μορφές παρουσιάζονται σαν φυσικά φαινόμενα και όχι σαν φαινόμενα που έχουν διαμορφωθεί κοινωνικά. Συχνά το ότι βλέπουμε σαν φυσική μια δεδομένη τους μορφή μας οδηγεί σε λανθασμένες ερμηνείες ιστορικών στοιχείων για την οικογένεια. Εδώ, με αφορμή το άρθρο του Βασίλη Παναγιωτόπουλου «Μέγεθος και σύνθεση της οικογένειας στην Πελοπόννησο γύρω στα 1700»,¹ που δημοσιεύτηκε, στο πρώτο τεύχος των «Ιστορικών», και το βιβλίο του Κωνσταντίνου Τσουκαλά «Εξάρτηση και Αναπαραγωγή»,² θα ασχοληθώ με μερικά προβλήματα της ερμηνείας δημογραφικών δεδομένων στην ιστορική μελέτη της οικογένειας, και κυρίως, με τον επικίνδυνο ρόλο που μπορεί να παίξει η ιδεολογία για τη φυσικότητα μιας συγκεκριμένης μορφής της οικογένειας και της ανθρώπινης αναπαραγωγής.

Στη δική μας κοινωνία οι έννοιες «οικογένεια» και «νοικοκυριό» έχουν ταυτιστεί στο ιδεολογικό επίπεδο, και εναλλάσσονται στο καθημερινό μας λεξιλόγιο. Όμως, νοικοκυριό και οικογένεια είναι δύο διαφορετικές κατηγορίες πραγμάτων. Στην ιστορική μελέτη πρέπει να είναι σαφές περί τίνος μιλάμε – νοικοκυριό ή οικογένεια. Νοικοκυριό είναι μονάδα συγκατοίκησης. Οικογένεια είναι μια ομάδα που είναι ιδεολογικά προσδιορισμένη, συνήθως παίρνοντας σαν βάση βιολογικές σχέσεις, δηλαδή η ιδεολογία μας λέει ποια άτομα αποτελούν αυτή την ομάδα. Το νοικοκυριό και η οικογένεια δεν ταυτίζονται αναγκαστικά ούτε ιδεολογικά ούτε εμπειρικά. Και όταν γίνεται λοιπόν η ταύτιση των δύο στο ιδεολογικό επίπεδο, δηλαδή όταν θεωρείται ότι το νοικοκυριό πρέπει να αποτελείται από τα μέλη μιας οικογένειας, αυτό δεν σημαίνει πως στην πραγματικότητα η μονάδα συγκατοίκησης συμπίπτει πάντα με την ομάδα που προσδιορίζεται σαν οικογένεια. Μπορεί ένα άτομο να φεύγει από το νοικοκυριό, π.χ. να μεταναστεύει, χωρίς να θεωρείται ότι παύει να είναι μέλος της οικογένειας. Όπως δύο άτομα μπορεί να συγκατοικούν χωρίς να θεωρούνται οικογένεια, ή ένα νοικοκυριό μπορεί να αποτελείται από ένα μόνο άτομο.

Το ότι στη δική μας κοινωνία οι έννοιες νοικοκυριό και οικογένεια ταυτίζονται ιδεολογικά, και οι λέξεις εναλλάσσονται στην καθημερινή γλώσσα, δεν πρέπει να μας οδηγήσει στη χρήση αυτών των δύο αναλυτικών κατηγοριών σαν να ήταν μια. Μάλιστα, η σχέση ανάμεσα στις δύο οικογένεια και νοικοκυριό – είναι σημαντικό αντικείμενο της μελέτης της ιστορίας της οικογένειας ή του νοικοκυριού.

Στην εργασία του Β. Παναγιωτόπουλου υπάρχει ακριβώς αυτό το πρόβλημα, δηλαδή ταυτίζονται οι δύο έννοιες. Εναλλάσσονται οι λέξεις νοικοκυριό και οικογένεια σαν να πρόκειται για το ίδιο πράγμα. Αυτή η ταύτιση φαίνεται και από το γεγονός ότι στην εργασία αυτή ο όρος του Laslett³ «simple family household» αποδίδεται με την έκφραση «μονο-εστιακή οικογένεια». Αυτή η έλλειψη διαφοροποίησης των δύο εννοιών φαίνεται και στον Πίνακα 4, που έχει τίτλο «Σύνθεση δείγματος 254 οικογενειών εγκατεστημένων στο σημερινό Νομό Αχαΐας» και έχει τις εξής κατηγορίες σύνθεσης: «Μονομελή νοικοκυριά», «Νοικοκυριά χωρίς συζυγικές ή γονικές σχέσεις», «Μονο-εστιακές οικογένειες», «Διευρυμένες μονο-εστιακές οικογένειες, και «Πολυ-εστιακές οικογένειες (υπογράμμιση δική μου).

Επειδή έχει γίνει αυτή η ταύτιση των δύο εννοιών, δεν μπορούμε να κρίνουμε σε τι αναφέρονται τα στοιχεία που παρατίθενται – σε νοικοκυριά ή οικογένειες. Στην περίπτωση του προαναφερόμενου πίνακα, είναι νομίζω σαφές ότι όταν ο συγγραφέας αναφέρει τον «μέσο όρο μεγέθους μελών ανά οικογένεια» που εξάγει απ' αυτόν τον πίνακα, ουσιαστικά εννοεί «ανά νοικοκυριό», δηλαδή φαίνεται ότι η καταγραφή απ' όπου προέρχονται τα στοιχεία αυτά είναι καταγραφή νοικοκυριών και όχι οικογενειών. Δυστυχώς, άλλες φορές δεν έχουμε τόσες πληροφορίες ώστε να κρίνουμε εάν, όταν ο συγγραφέας αναφέρει το «μέσο όρο μεγέθους οικογένειας» που εξάγει από κάποια καταγραφή (δεν αναφέρει πουθενά στο άρθρο το μέσο όρο μεγέθους ή τη σύνθεση νοικοκυριού), εννοείται οικογένεια ή νοικοκυριό, δηλαδή εάν η καταγραφή από την οποία έχει πάρει τα στοιχεία αναφερόταν σε οικογένειες ή νοικοκυριά. Δεν αποκλείεται να έγιναν καταγραφές όχι μόνο νοικοκυριών αλλά και οικογενειών, δηλαδή των ομάδων που θεωρόντουσαν οικογένειες, ασχέτως εάν συγκατοικούσαν τα μέλη τους ή όχι – μπορεί π.χ. μέλη μιας ομάδας που καταγράφηκε ως οικογένεια να μένανε σε δύο ή περισσότερα νοικοκυριά, ή μπορεί ορισμένα μέλη που καταγράφηκαν να είχαν μεταναστεύσει από το χωριό. Βέβαια είναι πιθανό σε ορισμένες περιπτώσεις καταγραφών να μην υπάρχουν αρκετές πληροφορίες ώστε να μπορεί

1. Βασίλη Παναγιωτόπουλου, «Μέγεθος και σύνθεση της οικογένειας στην Πελοπόννησο στα 1700», *Τα ιστορικά*, τ. 1, Σεπτέμβριος, 1983.
2. Κωνσταντίνου Τσουκαλά, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή: Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα 1977.
3. Peter Laslett, «Introduction», in P. Laslett, ed., *Household and Family in Past Time*, Cambridge, 1972.

να προσδιορίσει ένας ερευνητής εάν οι μονάδες καταγραφής ήταν νοικοκυριά ή οικογένειες.

Το πως αποκαλούσαν οι συντάκτες αυτών των απογραφών και καταλόγων τις μονάδες που κατέγραφαν είναι στοιχείο προς ανάλυση (π.χ. εάν είναι σαφές στον ερευνητή ότι οι μονάδες καταγραφής είναι νοικοκυριά, και αποκαλούνται «οικογένειες»), αλλά εμείς πρέπει να ξέρουμε εάν πρόκειται, για καταγραφή νοικοκυριών (μονάδων συγκατοίκησης) ή για καταγραφή οικογενειών (μονάδων που θεωρούνταν οικογένειες, ασχέτως εάν συγκατοικούσαν) για να μπορούμε να χρησιμοποιούμε τα στοιχεία τους και να τα συγκρίνουμε με εκείνα άλλων καταγραφών.

Επίσης μπορεί να δημιουργεί πρόβλημα σε μια ιστορική μελέτη το ότι η οικογένεια, που ταυτίζεται με το νοικοκυριό στη δική μας ιδεολογία, είναι συγκεκριμένη: η πυρηνική. Μας λέει δηλαδή αυτή η ιδεολογία ότι η πιο φυσιολογική ομάδα για συγκατοίκηση είναι η πυρηνική οικογένεια. Αυτή η ιδεολογία είναι τόσο ισχυρή, που ακόμα και εκείνοι που αναγνωρίζουν ότι η πυρηνική οικογένεια σαν μονάδα συγκατοίκησης είναι μια ιστορικά συγκεκριμένη ιδέα, «μιλάνε αμέσως μετά, για την οικογένεια ή το νοικοκυριό με τρόπο που να επανεισάγει λαθραία την προϋπόθεση κάποιας παγκοσμιοτήτας»,⁴ της πυρηνικής οικογένειας.

Αυτή η δυσκολία του να αποφεύγει κανείς την επιρροή των ιδεών της δικής μας κοινωνίας για την πυρηνική οικογένεια σαν την πιο φυσική οικογένεια φαίνεται επίσης στην εργασία του Β. Πασαναγιωτόπουλου. Στην τελευταία σελίδα, διαβάζουμε την ακόλουθη παράγραφο:

«Πράγματι, στην περίπτωση συγκατοίκησης κάτω από την ίδια στέγη περισσότερων οικογενειών του γνωστού μας μεγέθους θα μπορούσαμε να υποθέσουμε την ύπαρξη δεσμών που ξεπερνούν τα όρια της «οικογενειακής αλληλεγγύης» και υποδηλώνουν την ύπαρξη σύνθετης πολυ-εστιακής οικογένειας. Αντίθετα πάλι, στην περίπτωση ταύτισης οικογένειας-οικίας θα είχαμε μια πρόσθετη απόδειξη της διαφάνειας του όρου και του περιεχομένου της οικογένειας και συνακόλουθα επαλήθευση των ποσοτικών και ποιοτικών στοιχείων που ως τώρα μας την περιγράφουν.» (σ. 18).

Σαν ένδειξη αυτής της ταύτισης ο συγγραφέας μας παραπέμπει αμέσως μετά στον «Πίνακα αντιστοιχίας οικογενειών-οικιών κατά το συνοπτικό κτηματολόγιο (Catastico ordinario), 1698», που στην πρώτη στήλη έχει τον αριθμό κεραμοσκεπών οικιών σε κάθε χωριό, στη δεύτερη στήλη των οικιών από άχυρο και στην τρίτη στήλη οικογένειες («Famiglie»), που είναι το άθροισμα των δύο πρώτων στηλών. Ο συγγραφέας προχωράει στο κλείσιμο του άρθρου του:

«Η ταύτιση οικογένειας-οικίας που προκύπτει από τα στοιχεία των βενετικών κτηματολογίων, συνηγορεί για άλλη μια φορά υπέρ του βασικού συμπεράσματος αυτής της μελέτης» δηλαδή «ότι ο κυρίαρχος τύπος οικογένειας στην Πελοπόννησο γύρω στα 1700, με βάση το υλικό που χρησιμοποιήσαμε, είναι, γενικώς, η ολιγοπρόσωπη μονοεστιακή οικογένεια.» (σ. 18)

Πράγματι, φαίνεται ότι για αυτούς που καταρτίσανε το κτηματολόγιο, ή για τον πληθυσμό για τον οποίο καταρτίστηκε, υπήρχε ταύτιση εννοιών οικογένειας-οικίας. Όμως, απ' τις πλη-

ροφορίες που μας παραθέτει ο συγγραφέας, δεν φαίνεται να υπάρχουν ενδείξεις στο κτηματολόγιο εάν οι «οικογένειες» που αντιστοιχούν σε αυτές τις κατοικίες είναι πυρηνικές ή διευρυμένες. Το ότι στη δική μας κοινωνία ταυτίζονται ιδεολογικά οι έννοιες πυρηνική οικογένεια και οικία (δηλαδή ότι η μονάδα συγκατοίκησης πρέπει να είναι η πυρηνική οικογένεια) δεν σημαίνει πως η ταύτιση οικογένειας-οικίας στο κτηματολόγιο υποδηλώνει ότι οι περισσότερες οικίες είχαν δομή πυρηνικής οικογένειας. Μας λέει απλώς ότι η έννοια της οικογένειας είχε ταυτιστεί με την οικία. Το τι ποσοστά των οικιών είχαν πυρηνική ή διευρυμένη οικογενειακή δομή είναι άλλο θέμα εντελώς. Αυτός ο τρόπος ερμηνείας κάνει σχεδόν αδύνατη την αναγνώριση άλλων τύπων νοικοκυριών εκτός από το πυρηνικό.

Άλλη ένδειξη της επιρροής της ιδεολογίας της δικής μας κοινωνίας ότι η πυρηνική οικογένεια είναι η πιο φυσική, είναι η απόδοση των όρων του Laslett «simple family household» και «multiple family household». Αυτοί οι όροι αποδίδονται ελληνικά στην εργασία αυτή με τους όρους «μονο-εστιακή οικογένεια» και «πολυ-εστιακή οικογένεια» (ήδη επισημάνθηκαν τα προβλήματα τα σχετικά με την απόδοση του «household» με το «οικογένεια»). Ενώ το «multiple» του «multiple family household» του Laslett αναφέρεται στη συγκατοίκηση δύο ή περισσότερων συζυγικών μονάδων, η έκφραση «πολυ-εστιακή οικογένεια» με τις πολλές εστιές της υπονοεί ότι οι συζυγικές μονάδες που συγκατοικούν διακρίνονται και ως προς κάτι άλλο (εκτός από την ύπαρξη δεσμού γάμου): π.χ. ότι έχουν ξεχωριστή εστία ή ταμείο. Έτσι, ο Β. Πασαναγιωτόπουλος έχει προσθέσει με την εισαγωγή του όρου «πολυ-εστιακή οικογένεια» μια ερμηνεία που θάπρεπε να λείπει — ότι οι συζυγικές μονάδες έχουν διαφοροποιημένη, προνομιακή θέση, μέσα στο σύνολο της ομάδας.⁵ Η οικογενειακή ιδεολογία της δικής μας κοινωνίας, ότι η πυρηνική οικογένεια είναι η πιο φυσική, ότι είναι φυσικό να διαχωρίζεται το ζευγάρι τον εαυτό του από τους άλλους συγγενείς (π.χ. σαν ομάδα με ξεχωριστά οικονομικά συμφέροντα) έχει οδηγήσει τον συγγραφέα στην επιλογή ενός όρου που υπονοεί ότι ακόμα και εκεί που υπάρχει νοικοκυριό με δύο ή περισσότερες συζυγικές μονάδες, στο βάθος πάντα θα βρούμε διαφοροποιημένες συζυγικές μονάδες, την καθεμιά με την «εστία» της.

Τα προβλήματα ερμηνείας των δημογραφικών δεδομένων για τη σύνθεση των νοικοκυριών μιας κοινότητας είναι πολλά. Εάν κάποιος έχει τα κατάλληλα δημογραφικά δεδομένα, μπορεί να δει τα σχετικά ποσοστά κάθε τύπου νοικοκυριού (με δομή πυρηνικής οικογένειας, διευρυμένης οικογένειας, κ.λπ.). Όμως, όπως έχει τονίσει ο Berkner⁶ στις εργασίες του, στατιστικές στο επίπεδο μιας κοινότητας όπως του Laslett διαστρεβλώνουν, κατά κάποιο τρόπο, την εικόνα της συγκρότησης του

4. Olivia Harris, «Households as Natural Units» in K. Young, C. Wolkowitz, and R. Mc Cullagh, editors, *Of Marriage and the Market*, London, 1981, p. 50-51.

5. Δεν έχω να προτείνω άλλη απόδοση των όρων της ταξινόμησης νοικοκυριών του Laslett (οι όροι «πυρηνική» και «διευρυμένη» οικογενειακή δομή έχουν και αυτοί τα προβλήματά τους). Απλώς επισημαίνω ότι μια ικανοποιητική απόδοση θα απέφευγε να προσθέσει επιπλέον έννοιες.

6. Βλ. π.χ. Lutz Berkner, «The Stem Family and the Developmental Cycle of the Peasant Household,» *American Historical Review*, Vol 77, 1972.

νοικοκυριού, επειδή η απογραφή γίνεται σε μια στιγμή, και άρα δείχνει μια στατική εικόνα, ενώ είναι γνωστό ότι η σύνθεση του νοικοκυριού αλλάζει με τον κύκλο ζωής. Έτσι, τα νοικοκυριά με πυρηνική οικογενειακή δομή και εκείνα με διευρυμένη οικογενειακή δομή μπορεί να μην είναι διαφορετικοί τύποι συγκρότησης νοικοκυριού, αλλά να είναι διαφορετικές φάσεις του αναπτυξιακού κύκλου ενός μόνο τύπου οργάνωσης. Μπορεί ορισμένες από αυτές τις φάσεις να εμφανίζονται μόνο σπάνια σε μια απογραφή παρ' όλο που επαναλαμβάνονται σε κάθε γενιά. Για παράδειγμα, μπορεί το ιδανικό σε μια δεδομένη κοινωνία να είναι μια διευρυμένη οικογένεια στην οποία το ζευγάρι συγκατοικεί με τους γονείς του ενός συζύγου, και τα περισσότερα νοικοκυριά να περνάνε από μια τέτοια φάση, χωρίς όμως αυτή να κρατάει για πολλά χρόνια επειδή οι γονείς δεν ζουν για πολλά χρόνια μετά το γάμο του παιδιού. Η ποσοστιαία αντιπροσώπευση μιας τέτοιας διευρυμένης οικογένειας θα ήταν ιδιαίτερα μικρή όταν η μέση ηλικία ζωής ήταν αρκετά μικρότερη απ' ό,τι η σημερινή, και όταν η μέση ηλικία γάμου ήταν πιο ψηλή απ' ό,τι η σημερινή, όπως σε πολλές χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Έτσι, πληροφορίες για τις συχνότητες των νοικοκυριών με κάθε συγκεκριμένη δομή δίνουν μια στατιστική εικόνα, που δεν λέει ούτε πόσα νοικοκυριά περνάνε κάποτε απ' αυτές τις φάσεις στον αναπτυξιακό τους κύκλο, ούτε ποιες είναι οι οργανωτικές αρχές ή στρατηγικές που διέπουν τη συγκρότηση του νοικοκυριού. Μπορεί η διευρυμένη οικογένεια να είναι η οργανωτική αρχή της συγκρότησης νοικοκυριών σε μια κοινότητα, χωρίς τη δεδομένη στιγμή να υπάρχουν παρά ελάχιστα νοικοκυριά με δομή διευρυμένης οικογένειας.

Το ότι η δομή του νοικοκυριού παρουσιάζει τόση ποικιλία, και το ότι διαφοροποιείται τόσο εύκολα κάτω από την επιρροή κοινωνικοοικονομικών αλλαγών⁷ σημαίνει πως πρέπει να είμαστε ιδιαίτερα διστακτικοί στο να γενικεύουμε τα δημογραφικά χαρακτηριστικά μιας περιοχής σε άλλες περιοχές.

Έστω και με επιφυλάξεις, ο Β. Παναγιωτόπουλος προχωράει σε μια τέτοια γενίκευση για τη σύνθεση του νοικοκυριού στην Πελοπόννησο, και μάλιστα με βάση στοιχεία που δεν είναι περισσότερο κατάλληλα για γενίκευση στην Πελοπόννησο απ' ό,τι σε κάποιο άλλο γεωγραφικό τμήμα του ελληνικού χώρου.

Τα μόνα στοιχεία που παρουσιάζει ο συγγραφέας για τη σύνθεση νοικοκυριών είναι εκείνα για 254 νοικοκυριά του σημερινού νομού Αχαΐας, και εκείνα για 38 νοικοκυριά που προέρχονται από την ένωση, από τον Παναγιωτόπουλο (πρόβλημα κι αυτό⁸), στοιχείων για 18 νοικοκυριά του χωριού Δεμέστιχα των Καλαβρύτων, και στοιχείων για 20 νοικοκυριά του χωριού Μαύρα Βουνά της σημερινής επαρχίας των Πατρών. Τόσο τα 254 όσο και τα 38 νοικοκυριά έχουν *προσφυγικό* χαρακτήρα. Τα στοιχεία για τα 254 νοικοκυριά προέρχονται από «καταλόγους διανομής γης σε οικογένειες νέων εποίκων της Πελοποννήσου απ' αυτούς που μετανάστευσαν κατά τη δεκαετία 1690-1700, προσελκυσμένοι από τη βενετική προπαγάνδα για τον εποίκισμό της χώρας, αλλά κυρίως, σαν πρόσφυγες από τη Στερεά Ελλάδα και το Αιγαίο» (σ. 11). Από τα στοιχεία για τα 38 νοικοκυριά, εκείνα του χωριού Δεμέστιχα συντάχθηκαν σχετικά με το πρόβλημα της παραχώρησης γαιών σε πρόσφυγες από τη Ρούμελη, τα δε στοιχεία του χωριού Μαύρα Βουνά συν-

τάχθηκαν από τον «Εφημέριο του Μετοχίου του Μεγάλου Σπηλαίου στα Μαύρα Βουνά», και από τη σχετική υποσημείωση, φαίνεται πως ήταν κι αυτά νοικοκυριά καινούριων εποίκων. Πάντως, είτε μόνο το ένα χωριό είναι καινούριων εποίκων⁹ είτε και τα δύο είναι, όπως παρατηρεί ο συγγραφέας, τα 38 νοικοκυριά σαν σύνολο έχουν «προσφυγικό χαρακτήρα» (σ. 16).

Ενώ ο μέσος όρος μεγέθους νοικοκυριού της βενετικής απογραφής του 1700, που έχει καταγραφμένα 43361 νοικοκυριά, είναι 4,0 μέλη (δυστυχώς δεν υπάρχουν στοιχεία σύνθεσης), ο Β. Παναγιωτόπουλος σημειώνει ότι ο μέσος όρος μεγέθους τόσο των 254 όσο και των 38 νοικοκυριών αποκλίνει από αυτόν τον μέσο όρο. Για τα 254 νοικοκυριά, ο μέσος όρος μεγέθους νοικοκυριού είναι 2,9 μέλη και για τα 38 νοικοκυριά είναι 3,5 μέλη. Εξηγεί ότι το μικρότερο μέγεθός τους από το μέσο όρο της βενετικής απογραφής έχει σχέση με το προσφυγικό τους χαρακτήρα. Μάλιστα στην εξήγησή του για το χαμηλό μέσο όρο μεγέθους των 254 νοικοκυριών αναφέρει πιο ειδικά ότι ήταν

«ενδεχόμενο μέλη ορισμένων οικογενειών να έμειναν στους τόπους προέλευσής των μεταναστών, σε μια αναμονή, της ο-

7. Για παράδειγμα, πολλές έρευνες δείχνουν τις επιπτώσεις που είχε η εξάπλωση της εργασίας «με το κομμάτι» («protoindustrialization»-πρωτοεξβιομηχάνιση) σε περιοχές της Δυτικής Ευρώπης όπου επικρατούσε διευρυμένη οικογενειακή δομή που υπαγόρευε τη συγκατοίκηση γονέων και παντρεμένου παιδιού με τη σύζυγο και τα παιδιά του. Πριν την πρωτοεξβιομηχάνιση, η πρόσβαση στη γη ήταν προϋπόθεση για την επιβίωση, και ο έλεγχος των γονέων πάνω στη μεταβίβαση της γης σήμαινε πως ελέγχανε το γάμο και τις συνθήκες συγκρότησης μιας καινούργιας ομάδας. Με την πρωτοεξβιομηχάνιση, η κληρονομιά έπαψε να είναι τόσο καθοριστικός παράγοντας, και τα παιδιά μπορούσαν πλέον να συγκροτήσουν ανεξάρτητα νοικοκυριά σαν ομάδες εργασίας, με τα αργαλεία και τις πρώτες ύλες που τους διέθετε ο επιχειρηματίας. Έτσι υponομεύτηκε η δομική σύνδεση μεταξύ των γενεών, και η διευρυμένη οικογενειακή οργάνωση.
8. Ο Παναγιωτόπουλος εξηγεί ότι ενώνει τα στοιχεία των δύο χωριών «για να πετύχουμε ένα κάπως μεγαλύτερο δείγμα» (σ. 14). Τέτοια συνένωση στοιχείων δεν συνίσταται και δεν συνηθίζεται σε αυτόν τον τομέα, επειδή μπορεί έτσι να καλύπτονται τυχόν διαφοροποιήσεις, οι οποίες μας ενδιαφέρουν πάρα πολύ σε τέτοιες μελέτες. Για να υποστηρίξει κανείς ότι κυριαρχεί σε μια περιοχή νοικοκυριό μιας ορισμένης οικογενειακής δομής, είναι πολύ προτιμότερο να δείξει ότι σε όλα τα χωριά, ή σε κάποιο ποσοστό των χωριών, υπάρχει μια συγκεκριμένη κατανομή π.χ. ότι στο 90% των χωριών, τουλάχιστον το 60% των νοικοκυριών είναι «μονο-εστιακή» οικογενειακή δομή παρά να δείξει ότι όταν ενωθούν τα νοικοκυριά όλων των χωριών, το 60% των νοικοκυριών έχουν «μονο-εστιακή» δομή. Μπορεί στην τελευταία περίπτωση, στα μισά χωριά να είναι το ποσοστό των νοικοκυριών με τέτοια δομή 40%, και στα άλλα μισά χωριά 80%, που μάλλον θα οδηγούσε στο συμπέρασμα ότι δεν μπορούμε να μιλάμε για ένα κυρίαρχο τύπο νοικοκυριού. Με άλλα λόγια, όταν έχουμε να κάνουμε με τη σύνθεση νοικοκυριού, δεν μας ενδιαφέρει ένας μέσος όρος.
9. Προφανώς, το πρόβλημα της ένωσης στοιχείων που αναφέρθηκε στην προηγούμενη υποσημείωση θα γινόταν ακόμα πιο οξύ στην περίπτωση που πρόκειται για ένωση στοιχείων προσφυγικού χαρακτήρα με χωριό χωρίς τέτοιο χαρακτήρα. Οι πιθανές διαφορές τους τότε θα μπορούσαν να εξαλειφθούν.

ποιάς τους λόγους μπορούμε εύκολα να κατανοήσουμε. Σ' αυτό συνηγορεί τόσο ο μεγάλος αριθμός των μονομελών νοικοκυριών του δείγματος (44=17%), όσο και η παντελής απουσία πολυ-εστιακών οικογενειών και ο πολύ μικρός αριθμός διευρυμένων μονο-εστιακών οικογενειών (14=6%).

Αν αφαιρέσουμε όμως αυτές τις ανωμαλίες, βρισκόμαστε μπροστά σε μια εικόνα οικογενειακής συγκρότησης, που όχι μόνο να είναι εύγλωττη καθ' εαυτήν αλλά μας είναι και γενικώς οικεία, χάρη στις ποιοτικές μαρτυρίες της εποχής: η μονοεστιακή οικογένεια κυριαρχεί στο δείγμα μας με τόσο υψηλό ποσοστό (183 περιπτώσεις=72%)...» (σ. 12, υπογράμμιση δική μου).

Εν συνεχεία ο συγγραφέας προχωράει στην εξής σύνδεση των στοιχείων για τη σύνθεση των νοικοκυριών προσφυγικού χαρακτήρα και των στοιχείων για μέσο όρο μεγέθους νοικοκυριού από τη βενετική απογραφή:

«Αλλά παρά την αποσπασματικότητα που παρουσιάζει το ολιγάριθμο δείγμα μας, »(των 38 νοικοκυριών προσφυγικού χαρακτήρα)« μπορούμε να αγνοήσουμε για άλλη μια φορά, και μάλιστα τώρα μέσα από απολύτως έγκυρα στοιχεία, μερικά βασικά χαρακτηριστικά της πελοποννησιακής οικογένειας γύρω στα 1700. Πράγματι με ένα γενικό μέσο όρο 4 μελών, στην απογραφή του 1700, δεδομένο που επαληθεύεται απ' όλες τις προσεγγίσεις που επιχειρήσαμε παραπάνω, η πελοποννησιακή οικογένεια φαινόταν ήδη ολιγοπρόσωπη, γεγονός που σχεδόν αυτονόητα μας οδηγούσε στην υπόθεση ότι θα ήταν, στην πλειοψηφία της, και μονο-εστιακή. Τώρα έχουμε στη διάθεσή μας και μερικούς αριθμούς: από τις 38 οικογένειες των χωριών Δεμέστιχα και Μαύρα Βουνά, οι 34 είναι μονο-εστιακές, κάτι που συμπίπτει απολύτως με την τυπολογία που προκύπτει από τον πίνακα 4 (183 περιπτώσεις μονο-εστιακών επί συνόλου 254 οικογενειών, ήτοι 72%), παρά την απόκλιση των ποσοστών του πίνακα 5 (89%) που οφείλεται στους λόγους που ήδη εκθέσαμε». (σ. 16).

Δηλαδή, ο Β. Παναγιωτόπουλος όχι μόνο θεωρεί ότι η πυρηνική οικογενειακή σύνθεση των 254 και των 38 νοικοκυριών προσφυγικού χαρακτήρα (μη πελοποννησιακής προέλευσης) είναι ένδειξη της πυρηνικής οικογενειακής σύνθεσης των νοικοκυριών της Πελοποννήσου γενικότερα, υπόθεση ήδη αρκετά προβληματική, αλλά επιπλέον το κάνει όταν ξέρει ότι ο μέσος όρος μεγέθους αυτών των νοικοκυριών προσφυγικού χαρακτήρα είναι αρκετά μικρότερος από εκείνον της βενετικής απογραφής των 43361 νοικοκυριών της Πελοποννήσου, και παρ' όλο που έχει αναφέρει ότι τα 254 νοικοκυριά παρουσιάζουν «ανωμαλίες» στη σύνθεσή τους, μεταξύ των οποίων «η παντελής απουσία πολυ-εστιακών οικογενειών και ο «πολύ μικρός αριθμός μονο-εστιακών οικογενειών». Παρεμπιπτόντως, σημειώνω ότι ένας μέσος όρος μεγέθους νοικοκυριού 4,0 μελών δεν θα οδηγούσε «σχεδόν αυτονόητα» στην υπόθεση ότι το νοικοκυριό θα ήταν, στην πλειοψηφία του, πυρηνικής οικογενειακής δομής. Όπως τονίζει ο Anderson, διάφορες έρευνες έχουν δείξει ότι ο μέσος όρος μεγέθους νοικοκυριού είναι «σχεδόν άχρηστος» σαν ένδειξη οικογενειακών διαδικασιών και σύνθεσης νοικοκυριού¹⁰. Με δεδομένο ένα μέσο όρο μεγέθους 4 μελών, υπάρχει μεγάλο φάσμα δυνατών κατανομών των νοικοκυ-

ριών, και ως προς το μέγεθός τους, και ως προς τη σύνθεσή τους.

Χωρίς να παραθέτει εν τω μεταξύ άλλα στοιχεία για τη σύνθεση νοικοκυριών, ο συγγραφέας κλείνει το άρθρο του με συμπέρασμα περί της σύνθεσης του πελοποννησιακού νοικοκυριού, με βάση στοιχεία σύνθεσης μόνο των 254 και των 38 νοικοκυριών προσφυγικού χαρακτήρα:

«Χωρίς να μπορούμε όμως να προχωρήσουμε εδώ σε μια περισσότερο αναλυτική και πολυδιάστατη προσέγγιση της τυπολογίας της ελληνικής οικογένειας, θα αρκαστούμε στην εμφανή διαπίστωση ότι ο κυρίαρχος τύπος οικογένειας στην Πελοπόννησο στα 1700, με βάση το υλικό που χρησιμοποιήσαμε, είναι, γενικώς η ολιγοπρόσωπη μονο-εστιακή οικογένεια». (σ. 18).

Ναι, αλλά δυστυχώς, πέρα από το πρόβλημα της γενίκευσης δημογραφικών δεδομένων, το υλικό που χρησιμοποιήθηκε για τη γενίκευση που αφορά στη σύνθεση του νοικοκυριού δεν έχει μεγάλη σχέση με το πελοποννησιακό νοικοκυριό γενικά, και επειδή βασίζεται σε νοικοκυριά προσφυγικού χαρακτήρα, δηλαδή μη-πελοποννησιακής προέλευσης και επειδή η σημαντική απόκλιση του μέσου όρου μεγέθους αυτών των νοικοκυριών σε σχέση με κείνο της βενετικής απογραφής της Πελοποννήσου είναι ένδειξη ότι πιθανώς να διαφέρει και η σύνθεσή τους¹¹.

Εδώ δεν θέλω να υποστηρίξω ότι ο κυρίαρχος τύπος του νοικοκυριού στην Πελοπόννησο γύρω στα 1700 δεν ήταν πυρηνικής οικογενειακής δομής. Για δημογραφικούς και μόνο λόγους, θα ήταν απίθανο να ήταν πολύ διαδεδομένο ένα νοικοκυριό με οικογενειακή δομή διευρυμένη προς τα πάνω ή τα κάτω, για τον απλό λόγο ότι όταν ήταν μικρή η μέση ηλικία ζωής, ή

10. Michael Anderson, *Approaches to the History of the Western Family, 1500-1914*, London, 1980, p. 31.

11. Αναφέρω ότι τα στοιχεία των 254 νοικοκυριών είναι προβληματικά ως βάση γενίκευσης για ένα ακόμα λόγο. Για να γίνει γενίκευση από ένα σύνολο νοικοκυριών σε μια μεγαλύτερη περιοχή, βασική προϋπόθεση είναι το σύνολο νοικοκυριών για τα οποία έχουμε στοιχεία ν' αποτελούν το σύνολο των νοικοκυριών κάποιου οικισμού, ή να είναι αντιπροσωπευτικά κάποιου οικισμού (και να μην υπάρχει λόγος να πιστεύουμε ότι ο οικισμός διαφέρει από άλλους οικισμούς), ή εάν δεν υπάρχει οικισμός, να είναι αντιπροσωπευτικά των διασκορπισμένων νοικοκυριών. Τα 254 νοικοκυριά δεν αποτελούν το σύνολο κάποιου οικισμού, ούτε είναι αντιπροσωπευτικά κάποιου οικισμού. Φαίνεται πως είναι «σκορπισμένα σε διάφορα χωριά –ο Παναγιωτόπουλος αναφέρει ότι γεωγραφικά καλύπτουν τον σημερινό νομό Αχαΐας» (σ. 11-12). Αποτελούν σύνολο μόνο στο ότι όλα βρίσκονται στους καταλόγους διανομής γης σε «οικογένειες νέων εποίκων της Πελοποννήσου», κυρίως πρόσφυγες από τη Στερεά Ελλάδα και το Αιγαίο (δεν αποτελούν το σύνολο των νοικοκυριών στους καταλόγους αυτούς –τα 254 είναι τα νοικοκυριά για τα οποία υπήρχαν αρκετά στοιχεία για να γίνει ταξινόμηση της σύνθεσής τους). Τα νοικοκυριά που είναι καταγεγραμμένα σε καταλόγους που δεν συμπεριλαμβάνουν το σύνολο των νοικοκυριών κάποιου οικισμού ή περιοχής, και που συντάσσονται για λόγους όπως διανομής γης, μάλλον δεν θα είναι αντιπροσωπευτικά των νοικοκυριών γενικά, αλλά μόνο ειδικών κατηγοριών νοικοκυριών, όπως στο παράδειγμα εκείνων που δεν έχουν γη. Για να ξέρουμε ποιων κατηγοριών θα μπορούσαν να είναι αντιπροσωπευτικά, θα χρειαζόταν να ξέρουμε τις προϋποθέσεις για να καταγραφεί ένα νοικοκυριό στον κατάλογο. Πιθανώς, στη συγκεκριμένη περίπτωση, τα 254 νοικοκυριά να μην είναι αντιπροσωπευτικά ούτε των νοικοκυριών καινούργιων εποίκων.

δεν θα ήταν εν ζωή και οι δύο γονείς όταν παντρευόταν το παιδί, ή θα βρίσκονταν και οι δύο εν ζωή για λίγα μόνο χρόνια μετά το γάμο του παιδιού (αυτοί οι δημογραφικοί παράγοντες δεν θα απέκλειαν βέβαια τη διάδοση ενός νοικοκυριού με οικογενειακή δομή διευρυμένη οριζοντίως, δηλαδή με παντρεμένα αδέρφια). Απλώς θέλω να τονίσω ότι εφόσον επιχειρείται, με επιχειρήματα και στοιχεία, μια εκτίμηση του μεγέθους και της σύνθεσης του νοικοκυριού σε κάποιο χρόνο και τόπο (έργο το οποίο νομίζω ότι είναι πολύ χρήσιμο), θα πρέπει τα επιχειρήματα που χρησιμοποιούνται να στέκονται και οι ερμηνείες των στοιχείων να είναι βάσιμες.

Θάθελα να σημειώσω ότι υπάρχει και το γενικότερο πρόβλημα του τι μπορούν να προσφέρουν στοιχεία για το μέγεθος και τη σύνθεση του νοικοκυριού με τα οποία ασχολούνται ο Laslett και άλλοι, στη συγκριτική κοινωνική ιστορία. Όπως παρατηρεί ο Medick, αυτή η προσέγγιση είναι μεν χρήσιμη όταν οι εμπειρικές γνώσεις είναι ελάχιστες, αλλά η έννοια της δομής του νοικοκυριού και της οικογένειας του Laslett είναι τόσο περιορισμένη που δυσκολεύει την αναγνώριση σημαντικών αλλαγών. Σύμφωνα με τον Medick «ο Laslett ο μεθοδολόγος θυσιάζει a priori και κατηγορηματικά την ιστορική σημασία των φαινομένων που συγκρίνονται και μετρούνται», υπέρ ενός παγκόσμιου μέτρου για τη σύγκριση και τη μέτρησή τους¹². Εάν το δομικά κριτήρια του Laslett χρησιμοποιούνται μόνα τους, χωρίς να ληφθούν υπόψη οι κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες μέσα στις οποίες η οικογένεια παράγει, αναπαράγει και καταναλώνει, τότε, λέει ο Medick, υπάρχει ο φόβος του να παρατηρήσει κανείς μια φαινομενική ομοιομορφία των δομών του νοικοκυριού σε δύο διαφορετικές εποχές, χωρίς να καταλάβει τη σημαντική διαφορά στη δομή τους. Για παράδειγμα, μπορεί να υπάρχει διευρυμένη οικογενειακή δομή του νοικοκυριού σε δύο διαφορετικές ιστορικές εποχές, που να συμπεριλαμβάνει τους γέρους γονείς, αλλά η φαινομενική ομοιότητα της δομής του νοικοκυριού να αποκρύπτει ουσιώδεις διαφορές. Στη μια περίπτωση, π.χ. την αγροτική, η διευρυμένη οικογένεια να είναι μηχανισμός για τη διατήρηση της ακεραιότητας της ακίνητης περιουσίας και στην άλλη περίπτωση, π.χ. την προλεταριακή, η διευρυμένη οικογένεια να είναι μηχανισμός για την ανακατανομή της φτώχειας. Δηλαδή, στη μια περίπτωση μπορεί η διευρυμένη οικογένεια να είναι βάση κανόνων για τη συγκρότηση του νοικοκυριού, και οι γέροι γονείς να είναι σεβαστά πρόσωπα, και στην άλλη περίπτωση η διευρυμένη οικογένεια να είναι λύση ανάγκης.

~~την του νοικοκυριού, και οι γέροι γονείς να είναι σεβαστά πρόσωπα, και στην άλλη περίπτωση η διευρυμένη οικογένεια να είναι λύση ανάγκης.~~

Προβληματική ερμηνεία δημογραφικών δεδομένων κάνει και ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς στο σημαντικό του βιβλίο «Εξάρτηση και αναπαραγωγή». Βέβαια η ερμηνεία δημογραφικών δεδομένων δεν είναι το κύριο θέμα του Κ. Τσουκαλά. Θέμα του είναι η σημασία της μετανάστευσης, και ιδιαίτερα της εξωτερικής μετανάστευσης, για τις κοινωνικο-οικονομικές δομές της ελληνικής κοινωνίας. Θέλοντας να δείξει τον όγκο της μετανάστευσης εξετάζει ορισμένα δημογραφικά δεδομένα, και συμπεραίνει ότι η μεγάλη διαφορά πληθυσμιακής αύξησης που παρατηρεί μεταξύ δύο περιοχών πρέπει να οφείλεται σε διαφο-

ρά στη μετανάστευση, και όχι σε διαφορά στη γεννητικότητα. Πιστεύω πως από μια σύντομη εξέταση των υποθέσεων που κάνει ο συγγραφέας για τα δημογραφικά στοιχεία που παραθέτει, θα διαφανεί πάλι ότι η ιδεολογία για την οικογένεια και την ανθρώπινη αναπαραγωγή μπορεί να επηρεάσει μια επιστημονική ανάλυση. Αυτή η ιδεολογία αποκρύπτει την τεράστια σημασία των κοινωνικο-οικονομικών διαδικασιών στη διαμόρφωση της δομής του νοικοκυριού, και της ανθρώπινης αναπαραγωγής. Βέβαια, ο Κ. Τσουκαλάς αναγνωρίζει ότι η γεννητικότητα ποικίλλει από κοινωνία σε κοινωνία και από εποχή σε εποχή, αλλά όπως θα φανεί παρακάτω, θεωρεί απίθανο ότι δύο ομάδες Ελλήνων θα μπορούσαν να είχαν πολύ διαφορετική γεννητικότητα, παρ' όλο που, όπως τονίζει ο ίδιος, ζούσαν κάτω από πολύ διαφορετικές συνθήκες.

Στην προσπάθεια του να εκτιμήσει το μέγεθος του μεταναστευτικού ρεύματος, ο συγγραφέας πρώτα απορρίπτει ορισμένα επίσημα στοιχεία για τη γεννητικότητα τον 19ο αιώνα, θεωρώντας σαν σοβαρή ένδειξη της αναξιοπιστίας τους το ότι το 1904 με 1909 το ποσοστό γεννήσεων στην Ελλάδα ήταν μεγαλύτερο απ' ό,τι τα ποσοστά που δείχνανε τα επίσημα στοιχεία για τον 19ο αιώνα, «πράγμα που καθαυτό φαίνεται απίθανο αν σκεφτούμε ότι στην περίοδο 1860-1880 και 1900-1910 όλα, χωρίς εξαίρεση, τα ευρωπαϊκά κράτη χαρακτηρίζονται από πτώση του ποσοστού των γεννήσεων» (σ. 102). Έτσι θεωρεί ότι θα ήταν λάθος να συγκριθούν τα επίσημα ποσοστά γεννήσεων με τη συνολική αύξηση του πληθυσμού, και πως θάταν προτιμότερο η έκταση της μετανάστευσης να υπολογιστεί από στοιχεία για την αύξηση του αγροτικού πληθυσμού σε απόλυτους όρους. Ο Κ. Τσουκαλάς σωστά βρίσκει εντυπωσιακή τη διαφορά στην πληθυσμιακή αύξηση μεταξύ διαφόρων περιοχών της χώρας, και παρατηρεί ότι οι περιοχές με μεγαλύτερα ποσοστά αύξησης πληθυσμού είναι περιοχές όπου επικρατεί η μεγάλη ιδιοκτησία, και οι περιοχές με μικρότερα ποσοστά αύξησης είναι περιοχές όπου επικρατεί η μικρή οικογενειακή ιδιοκτησία. Συμπεραίνει:

«Σίγουρα την τεράστια διαφορά (που φτάνει μέχρι και το διπλασιασμό), ανάμεσα στους ρυθμούς ανάπτυξης του πληθυσμού στους δύο τύπους περιοχών, δεν μπορούμε να την αποδώσουμε σε μια διαφοροποιημένη φυσική αύξηση. Ακόμα και αν υποθέταμε ότι τα ποσοστά των γεννήσεων, των θανάτων ή και των γάμων, διαφέρουν από περιοχή σε περιοχή (πράγμα που δεν μπορούμε ούτε να το βεβαιώσουμε ούτε και να το αναιρέσουμε), η στατιστική διαφορά είναι ολοφάνερα πολύ μεγάλη για να επαρκέσει η υπόθεση αυτή σαν απάντηση στο ερώτημα. Είναι ξεκάθαρο ότι στη βάση όλων αυτών βρίσκεται μια πληθυσμιακή μετακίνηση που δεν μπορεί να αποδοθεί παρά σε ένα διαφοροποιημένο ποσοστό της αγροτικής εξόδου.» (σ. 103-104).

Και να μην υπήρχαν συγκεκριμένοι λόγοι να πιστεύαμε το αντίθετο, νομίζω πως πάλι δεν θάταν τόσο «ξεκάθαρο» ότι η διαφορά οφείλεται στη μετανάστευση, δεδομένων των γνώσεων για το πόσο ποικίλλει η γεννητικότητα διαφόρων ομάδων. Αλλά έχουμε δύο ισχυρούς λόγους να υποθέσουμε πως

12. Hans Medick, «The Proto-Industrial Family Economy: The Structural Function of Household and Family during the Transition from Peasant Society to Industrial Capitalism», *Social History*, Vol. 3, 1976, p. 295.

πράγματι θα μπορούσε να υπήρχε σημαντική διαφορά γεννητικότητας μεταξύ των δύο περιοχών. Τον ένα λόγο τον δίνει ένα άρθρο του Βαλαώρα, στο οποίο παραπέμπει ο Κ. Τσουκαλάς για ορισμένα δημογραφικά στοιχεία, και τον άλλο λόγο τον δίνει ο Κ. Τσουκαλάς ο ίδιος στη συνέχεια. Ο Βαλαώρας επισήμανε ότι υπήρχε πτώση της γεννητικότητας στις αρχές του 20ου αιώνα (μετά ανέβηκε ξανά) και ότι η πτώση αυτή οφείλεται στη μετανάστευση, η οποία αφορούσε μια πολύ συγκεκριμένη ομάδα πληθυσμού ως προς το φύλο και την ηλικία, δηλαδή άντρες από 15 μέχρι 40 ετών¹³. Άρα υπάρχει μια δυναμική σχέση μεταξύ της μετανάστευσης και της γεννητικότητας¹⁴ την οποία παραβλέπει ο Κ. Τσουκαλάς όταν θέτει διλημματικά το ερώτημα, εάν η διαφορά στο ρυθμό πληθυσμιακής αύξησης οφείλεται σε διαφορά στη μετανάστευση ή σε διαφορά στη γεννητικότητα.

Ο άλλος λόγος για τον οποίο είναι πιθανό να υπήρχε μια διαφορά γεννητικότητας μεταξύ των δύο ομάδων περιοχών είναι ότι δύο άλλες διαφορές, σημαντικές για τη γεννητικότητα, ήταν συνδεδεμένες με τη διαφορά στον τρόπο οικονομικής οργάνωσης. Η πρώτη ήταν η διαφορά στις δυνατότητες των δύο ομάδων περιοχών να απορροφήσουν πρόσθετο πληθυσμό, και είναι αυτή η διαφορά που επικαλείται ο Τσουκαλάς για να εξηγήσει τη διαφορά στους ρυθμούς μετανάστευσης που έχει υποθέσει. Δηλαδή, κατά τον Κ. Τσουκαλά, εκεί που κυριαρχεί η μεγάλη ιδιοκτησία, «η εσωτερική δημογραφική αύξηση απορροφάται κυρίως με την αξιοποίηση κομματιών γης (στο χώρο του ίδιου τσιφλικιού) που είχαν μείνει αναξιοποίητα και ακαλλιεργητα» (σ. 121) ενώ η μικρή ανεξάρτητη οικογενειακή καλλιέργεια των άλλων περιοχών έχει αδυναμία επέκτασης, «τόσο από την άποψη της καλλιεργούμενης έκτασης όσο και από την άποψη των εργατικών χεριών της οικογένειας που δουλεύει» (σ. 122) και έτσι «Ο μόνος τρόπος να διαφυλαχτεί οικονομικά η επιχείρηση των καλλιεργειών είναι να διοχετευθεί ένα τμήμα του υπερπλεονάζοντος υλικού της οικογένειας έξω από τα όρια της αγροτικής ιδιοκτησίας». (σ. 125).

Η δεύτερη σημαντική για τη γεννητικότητα διαφορά που συνδεόταν με την διαφορά στον τρόπο οικονομικής οργάνωσης ήταν η διαφορά στις συνθήκες των δύο περιοχών ως προς τη μεταβίβαση του πλούτου με το γάμο. Ο συγγραφέας αναφέρει, σε μια υποσημείωση, ότι στις περιοχές όπου επικρατούσε η μικρή ανεξάρτητη οικογενειακή ιδιοκτησία, υπήρχε ο θεσμός της προίκας, με την οποία παίρνανε οι γυναίκες το δικό τους μερίδιο της γονικής περιουσίας. Αντίθετα, στις περιοχές των τσιφλικιών, τα δικαιώματα που είχε ο αγρότης πάνω στη γη του και το σπίτι του ήταν μόνο έμμεσα και δεν μπορούσαν να αποτελέσουν αντικείμενα κληρονομιάς ή προίκας¹⁵.

Πιστεύω πως αυτές οι δύο διαφορές θα μπορούσαν να οδηγήσουν τις οικογένειες των δύο περιοχών σε πολύ διαφορετικές στρατηγικές γάμου και γεννητικότητας. Όπως τονίζει ο Bourdieu, ο γάμος και η γεννητικότητα πρέπει να εξετάζονται σαν στρατηγικές μέσα από τις οποίες κάθε γενιά «επιδιώκει να μεταβιβάσει στην επόμενη γενιά, στο μέγιστο βαθμό, τη δύναμη και τα προνόμια που η ίδια έχει κληρονομήσει».¹⁶

Πράγματι από πλήθος ιστορικών και ανθρωπολογικών ερευνών είναι γνωστό ότι η ανθρώπινη γεννητικότητα ποτέ δεν πλησιάζει τη βιολογική δυνατή¹⁷. Ένα παράδειγμα ιστορικής μελέτης που δείχνει τη σημασία των οικονομικών αλλαγών και

διαφορών για το γάμο και τη γεννητικότητα, είναι εκείνη του Levine. Ο Levine συνέκρινε τις στρατηγικές συγκρότησης νοικοκυριών τεσσάρων κοινοτήτων της Αγγλίας με διαφορετική σύνθεση την εποχή της «πρωτοεκβιομηχάνισης», (με την οποία εξαπλώθηκε η εργασία «με το κομμάτι») και βρήκε πως στην κοινότητα όπου είχε προχωρήσει η πρωτοεκβιομηχάνιση και προλεταριοποίηση και όπου τα παιδιά δεν αναγκάζονταν πλέον να περιμένουν τη μεταβίβαση γης από τους γονείς για να παντρευτούν, η ηλικία γάμου έπεσε κατά πεντέμιστο χρόνια από το 1700 μέχρι την περίοδο 1825-1850. Συνέφερε στους πρώτους αυτούς εργάτες (που συνήθως υπαίνανε στα σπίτια τους) να κάνουν παιδιά, κυρίως στα πρώτα χρόνια του εγγάμου βίου τους, επειδή χρειάζονταν βοηθούς στη δουλειά τους. Ο ρυθμός πληθυσμιακής αύξησης επιταχύνθηκε με δύο τρόπους. Πρώτα, αυξήθηκαν οι γεννήσεις ανά γυναίκα (με μικρότερη ηλικία γάμου υπήρχαν περισσότερα γόνιμα χρόνια μέσα στο γάμο) και δεύτερον, μειώθηκε το χρονικό διάστημα μεταξύ των γενεών¹⁸.

Άλλη ιστορική έρευνα, που δείχνει τη σχέση ανάμεσα σε οι-

13. Vasilios Valaoras, «A Reconstruction of the Demographic History of Modern Greece», *The Milbank Memorial Fund Quarterly*, Vol 38, 1960, p. 126..

14. Βέβαια μια τέτοια δυναμική σχέση μεταξύ της μετανάστευσης και της γεννητικότητας προϋποθέτει ορισμένες συνθήκες. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, όπου η μετανάστευση αφορούσε κυρίως άντρες ηλικιών σχετικά μεγάλης γονιμότητας, θα περιμέναμε μια τέτοια σχέση δεδομένου ότι η αναπαραγωγή ήταν κοινωνικά αποδεκτή μόνο στο πλαίσιο του γάμου, ότι υπήρχε μονογαμία, και όχι πολυγνία, κ.λπ. κ.λπ.

15. Τσουκαλά, ο.π., σ. 125. Βλ. επίσης Νόρα Σκούτερη-Διδασκάλου, «Προίκα, ή περί του θρησκευτικού βίου των Νεοελλήνων» τρίτο μέρος, στο περιοδικό *Ο Πολίτης*, τ. 57-58, 1983, όπου η Σκούτερη-Διδασκάλου επισημαίνει διαφορές στις συνθήκες μεταβίβασης πλούτου με το γάμο στη Βόρεια Ελλάδα (όπου επικρατούσαν τα τσιφλίκια), σε σχέση με την υπόλοιπη χώρα.

16. Pierre Bourdieu, «Marriage Strategies as Strategies of Social Reproduction», in R. Forster and O. Ranum, editors, *Family and Society*, Baltimore, 1976, p. 141. Βλ. επίσης Jack Goody, «Introduction», in J. Goody, J. Thirsk, and E.P. Thompson, editors, *Family and Inheritance: Rural Society in Western Europe, 1200-1800*, Cambridge, 1976.

17. Για παράδειγμα, ορισμένες μορφές ελέγχου της γεννητικότητας που συναντιούνται σε πολλές κοινωνίες είναι η ηλικία γάμου (που περιορίζει τον αριθμό γόνιμων χρόνων μέσα στο γάμο), και το ποσοστό των γυναικών που παντρεύεται, επ' όσον η αναπαραγωγή είναι κοινωνικά αποδεκτή μόνο μέσα στο γάμο, επίσης συνθήκες για το θηλασμό, και ταμπού για τη συνουσία μετά τη γέννα. (Π.χ. πριν τον 20ο αιώνα, η ηλικία γάμου ήταν πολύ μεγαλύτερη και το ποσοστό των ανθρώπων που παντρευόντουσαν πολύ μικρότερο στην Δυτική Ευρώπη απ' ό,τι στην Ανατολική και Νοτιοανατολική Ευρώπη. Βλ. J. Hajnal, «European Marriage Patterns in Perspective», in D. Glass and D. Eversley, editors, *Population in History: Essays in Historical Demography*, London, 1965).

18. David Levine, *Family Formation in an Age of Nascent Capitalism*, London 1977. Οι εργασίες του Levine και άλλων κοινωνικών ιστορικών και δημογράφων της τελευταίας δεκαετίας υποστηρίζουν πως η πληθυσμιακή έκρηξη που γνώρισαν πολλές χώρες της Δυτικής Ευρώπης στο τέλος του 18ου και του 19ου αιώνα οφείλονταν πολύ περισσότερο σε άνοδο της γεννητικότητας (που συνήθως τη συσχετίζουν με την εξάπλωση καπιταλιστικών σχέσεων παραγω-

οικονομικούς παράγοντες και στρατηγικές γεννητικότητας, είναι εκείνη του Easterlin για τον εποικισμό στις Ηνωμένες Πολιτείες. Ο Easterlin υποστήριξε πως η γεννητικότητα στις βόρειες πολιτείες έπεσε ανάλογα με τον περιορισμό καινούριων εκτάσεων προς καλλιέργεια, και πως αυτό εξηγείται από την επιθυμία των αγροτών να παρέχουν στα παιδιά τους τις δυνατότητες για ένα μέλλον τουλάχιστον ίσου επιπέδου με το δικό τους. Με τη σχετική έλλειψη καινούριων εκτάσεων άλλαξαν αυτές οι δυνατότητες, και μειώθηκε η γεννητικότητά τους¹⁹.

Με βάση τα παραπάνω, δεν θάταν καθόλου απίθανο να υπήρχαν σημαντικές διαφορές γεννητικότητας ανάμεσα στις περιοχές μεγάλης ιδιοκτησίας, όπου υπήρχαν δυνατότητες απορρόφησης εργατικών χεριών, και δεν υπήρχε προίκα σε μορφή γης, και στις περιοχές μικρής ανεξάρτητης οικογενειακής ιδιοκτησίας όπου δεν υπήρχαν τέτοιες δυνατότητες απορρόφησης και υπήρχε προίκα σε μορφή γης. Μάλιστα, θα έλεγα πως θάταν λογικό να περιμένουμε διαφορές γεννητικότητας. Χωρίς να θέλω να την υποστηρίξω (θα χρειαζόντουσαν στοιχεία που δεν έχω) θάθελα να διατυπώσω μια σκέψη για πιθανές διαφορές στις στρατηγικές γάμου και γεννητικότητας στις δύο ομάδες περιοχών, που θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε μια διαφορετική γεννητικότητα. Εκεί που δινόταν προίκα, μάλλον θα συνέφερε στους γονείς να αναβάλλεται ο γάμος, ώστε να εκμεταλλεύονται για περισσότερο καιρό τα περιουσιακά στοιχεία – συνήθως γη – που θα δίνονταν για προίκα. Έτσι θα υπήρχε και ο καιρός να συσσωρευτεί περισσότερη προίκα, για να μπορεί η κόρη να παντρευτεί γαμπρό με όσο το δυνατόν καλύτερη κοινωνικο-οικονομική θέση. Αντίθετα, στα τσιφλίκια δεν υπήρχαν

ακίνητα να μεταδιδαστούν. Οι γονείς μπορεί να είχαν συμφέρον να αναβάλουν το γάμο της κόρης τους για να αξιοποιήσουν την εργασία της (υπήρχαν μεγάλες δυνατότητες απορρόφησης εργασίας), αλλά έτσι μπορεί να λιγόστευαν οι πιθανότητες της να παντρευτεί γιατί από την άλλη μεριά ο υποψήφιος γαμπρός ή και η οικογένεια του θα θέλανε και εκείνοι με τη σειρά τους να αξιοποιήσουν την εργασία τους, και γι' αυτό θα προτιμούσαν νέα νύφη. Αυτές οι διαφορετικές στρατηγικές θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε αξιόλογη διαφορά στην ηλικία γάμου μεταξύ των δύο περιοχών και άρα σε αξιόλογη διαφορά στη γεννητικότητα²⁰.

Με όλα αυτά, δεν θέλω να υποστηρίξω πως δεν υπήρχαν μεγάλες διαφορές στο ρυθμό της μετανάστευσης ανάμεσα στις δύο ομάδες περιοχών του Κ. Τσουκαλά, ούτε ότι η διαφορά στην πληθυσμιακή αύξηση των δύο ομάδων περιοχών εξηγείται καλύτερα από διαφορές στη γεννητικότητα παρά από διαφορές στη μετανάστευση. Απλώς θέλω να τονίσω πως αν και η γεννητικότητα αφορά σε φυσικές λειτουργίες των ανθρώπων και άρα φαίνεται δύσκολη η μεταβολή της, τελικά είναι φαινόμενο του οποίου το μέγεθος οριοθετείται από οικονομικούς και κοινωνικούς παράγοντες, όπως ο τρόπος οικονομικής οργάνωσης, ο τρόπος μεταβίβασης περιουσιακών στοιχείων ή εκπαιδευτικών ευκαιριών από γενιά σε γενιά, οι συγκρούσεις ανάμεσα στους άντρες και τις γυναίκες, κ.λπ. Δεν υπάρχει ποτέ μια δεδομένη γεννητικότητα για ένα λαό. Η γεννητικότητα μεταβάλλεται και διαφοροποιείται όπως μεταβάλλονται και διαφοροποιούνται οι κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες κάτω από τις οποίες ζουν διαφορετικές ομάδες. Έτσι, δεν μπορεί να απορριφθεί ε-

γής) παρά στο ότι άρχισε να πέφτει η θνησιμότητα, ενώ μόνο αργότερα άρχισε να πέφτει ανάλογα και η γεννητικότητα, όπως λέει η κλασική θεώρηση.

19. Richard Easterlin, «Population Change and Farm Settlement in the Northern United States», *Journal of Economic History* Vol. 36, 1976. Υπάρχουν έρευνες για σύγχρονες κοινωνίες με ψηλή σχετικά γεννητικότητα που υποστηρίζουν ότι η ψηλή τους γεννητικότητα δεν οφείλεται στην άγνοια των ανθρώπων για την αντιύληψη ή σε πολιτιστικά εμπόδια για τη χρήση της, αλλά στο ότι τους συμφέρει να κάνουν πολλά παιδιά, επειδή οι οικογένειες που κάνουν περισσότερα παιδιά έχουν περισσότερα εισοδήματα και γίνονται πιο πλούσιες από εκείνες που κάνουν λιγότερα παιδιά. Βλ. π.χ. Mahmood Mamdani, *The Myth of Population Control: Family, Caste and Class in an Indian Village*, New York, 1972, και Benjamin White, *Child Labour and Population Growth: The Reproductive Economy of a Javanese Village*, Oxford, 1978. Βέβαια ένα πρόβλημα με αυτήν την προσέγγιση είναι ότι υπάρχει τάση να παίρνει σαν δεδομένο ότι τα συμφέροντα όλων των μελών – αντρών και γυναικών, γονέων και παιδιών – είναι ίδια.

20. Ανάλογο σκεπτικό χρησιμοποιεί και ο Smith όταν εξετάζει τη διαφορά γεννητικότητας της προδομηχανικής Ιαπωνίας με εκείνη της προδομηχανικής Ευρώπης. Διαπιστώνει πως η πολύ ψηλότερη ηλικία γάμου των γυναικών στην Ευρώπη μάλλον οφειλόταν στο ότι στην Ευρώπη η προίκα ήταν σημαντική μορφή μεταβίβασης περιουσίας. Οι γονείς καθυστερούσαν τον γάμο για να εκμεταλλεύονται για περισσότερα χρόνια την περιουσία που θα μεταδιδόταν με την προίκα, και έτσι κοπέλες με καλή προίκα δεν ήταν διαθέσι-

μες σαν σύζυγοι πριν από τα μέσα ή τα τέλη της τρίτης δεκαετίας της ζωής τους. Στη Nakahara, αντίθετα, ένα από τα παιδιά – ένας γιος – ήταν ο κληρονόμος των χωραφιών, και η προίκα που παίρνανε οι κόρες ήταν σχετικά ασήμαντη από άποψη περιουσίας. (Thomas C. Smith, *Nakahara: Family Farming and Population in a Japanese Village, 1717-1830*, Stanford, 1977). Βέβαια, στην περίπτωση των τσιφλικιών μπορεί να υπήρχε έλεγχος ή επέμβαση από πάνω στα θέματα του γάμου που να μην ταίριαζε με τη στρατηγική που θέλανε να εφαρμόσουν οι κολλήγοι. Ο Τσουκαλάς αναφέρει πως στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα ο τσιφλικιάς ασκούσε όλο και αυστηρότερο έλεγχο στη ζωή τους (Τσουκαλά, ο.π., σ. 125). Ο Kula εξετάζει τις μορφές ελέγχου που ασκούσαν άρχοντες της Πολωνίας πάνω στο γάμο των αγροτών, προσπαθώντας να ρυθμίσουν το μέγεθος και τη σύνθεση των οικογενειών σε σχέση με τις ανάγκες των χωραφιών (Witold Kula, «The Seigneurie and the Peasant Family in Eighteenth-Century Poland», in R. Foster and O. Ranum, editors, *Family and Society*, Baltimore, 1976). Μπορεί η διαφορά στη μεταβίβαση πλούτου ανάμεσα στις δύο ομάδες περιοχών του Τσουκαλά να συνεπάγονταν και διαφορά στον τρόπο ελέγχου των νέων γυναικών και του γάμου τους. Για παράδειγμα, ο Goody υποστηρίζει πως εκεί που γυναίκες είτε κληρονομούν ή προικοδοτούνται με την περιουσία των γονέων και ειδικά όταν αυτή η περιουσία αποτελείται από συντελεστές παραγωγής όπως η αγροτική γη, υπάρχει η τάση να ελέγχονται αυστηρά οι γάμοι τους και άρα ελέγχονται και οι σχέσεις και οι επαφές τους με το άλλο φύλο πριν από το γάμο (Jack Goody, *Production and Reproduction: A Comparative Study of the Domestic Domain*, Cambridge, 1976).

Ξαρχής η δυνατότητα σημαντικών διαφορών στη γεννητικότητα διαφόρων ομάδων ενός λαού.

Παλαιότερα, οι περισσότεροι ιστορικοί δημογραφίας ασχολήθηκαν με τη θνησιμότητα ή τη γονιμότητα, και αυτό οφειλόταν στην σχέση του κλάδου με την ιατρική. Τώρα, όμως από τις εργασίες της τελευταίας δεκαετίας, (και με αποκορύφωμα τον πρόσφατο σημαντικό τόμο των Wrigley και Schofield²¹), φαίνεται πως αυτό που είχε σημασία για τη μακρόχρονη εξέλιξη του πληθυσμού, τουλάχιστον στην Αγγλία, ήταν αλλαγές στη γαμηλιότητα –που είναι συνάρτηση του ποσοστού που παντρεύεται, και της ηλικίας γάμου –και όχι αλλαγές στη θνησιμότητα ή στη γονιμότητα, οι οποίες μικρή μόνο επίδραση είχαν. Για τον Gaunt, το ότι ο γάμος, που είναι αποκλειστικά κοινωνικό φαινόμενο, είναι στο επίκεντρο της πληθυσμιακής ανάπτυξης «κάνει τη δημογραφική ιστορία ακόμα σαφέστερα θέμα κοινωνικής ιστορίας (και κατ' επέκταση οικονομικής ιστορίας).»²²

Η σύνθεση του νοικοκυριού, η ιδεολογία της οικογένειας (τι

είναι η οικογένεια, ποιες πρέπει να είναι οι σχέσεις ανάμεσα στα μέλη της, κ.λπ.), ο τρόπος οργάνωσης της ανθρώπινης αναπαραγωγής και η γεννητικότητα είναι όλα φαινόμενα που μεταβάλλονται και διαφέρουν τόσο από κοινωνία σε κοινωνία όσο και στο εσωτερικό μιας κοινωνίας, από ομάδα σε ομάδα, από τάξη σε τάξη. Η οικογενειακή ιδεολογία (που μας λέει ότι οι συγκεκριμένες μορφές που παίρνουν αυτά τα φαινόμενα στη δική μας κοινωνία είναι οι πιο «φυσικές») είναι τόσο ισχυρή που συχνά μας δυσκολεύει να αναγνωρίσουμε άλλες μορφές αυτών των φαινομένων, και την ιστορική ιδιαιτερότητα των σημερινών τους μορφών.

---

21. E.A. Wrigley and R.S. Schofield, *The Population History of England 1541-1871: A Reconstruction*, London, 1981.

22. David Gaunt, David Levine, Elspeth Moodie, *The Population History of England 1541-1871: A Review Symposium*, *Social History*, Vol 8, No. 2, May 1983, p. 143.